

ANJA ELEVELD

CONFIGURATIES VAN LIBERALE GOVERNMENTALITY EEN VERGELIJKING VAN HET DISCOURS ROND DE ARMENWET EN HET LEVENSLIJDENDISCOURS¹

Krisis, 2011, Issue 2

www.krisis.eu

Inleiding

Foucault geeft tussen 1977 en 1979 in een tweetal lezingenreeksen aan het Collège de France een nog steeds actuele beschouwing van het liberalisme als moderne vorm van *governmentality*,² die door de recente Engelse vertalingen daarvan, namelijk *Security, territory, population* (hierna STP) en *The birth of biopolitics* (hierna BB) opnieuw onder de aandacht is gebracht van een breder publiek. In deze lezingenreeksen beoogt Foucault dat de klassieke liberale *governmentality* uit de negentiende eeuw en de neoliberale *governmentality* uit de tweede helft van de twintigste eeuw gemeen hebben dat zij zich buigen over de verhouding tussen ‘zekerheid’ en ‘vrijheid’. Tegelijkertijd kunnen beide vormen van liberale *governmentality* duidelijk van elkaar worden onderscheiden. Waar het klassiek liberaal bestuur trachtte een vrije ruimte te creëren waarbinnen subjecten zo veel mogelijk in staat worden gesteld hun eigenbelang na te streven, wordt het neoliberaal bestuur veeleer gekenmerkt door overheidsinterventies die zich richten op de omgeving van het vrij handelende individu.

Deze bijdrage beoogt Foucaults beschouwingen aan te vullen en te verdiepen aan de hand van een onderzoek naar Nederlandse configuraties van liberale *governmentality*. Het onderzoek richt zich op de mate van continuïteit en discontinuïteit tussen twee Nederlandse discourses over de sociale zekerheid: het discours rond de Armenwet uit het midden van de negentiende eeuw en het levensloopdiscours, een relatief recente vernieuwing in het denken over sociale zekerheid. De keuze voor beide discourses is gebaseerd op de volgende afwegingen. In de eerste plaats gaan beide discourses over sociale zekerheid, een thema dat in BB een belangrijke rol speelt. In de tweede plaats kunnen we de discourses traceren in de door Foucault onderscheiden liberale tijdperken, namelijk ten tijde van het klassiek liberale bestuur in de negentiende eeuw en ten tijde van het neoliberale bestuur dat opkomt in de tweede helft van de twintigste eeuw. In de derde plaats zijn de hoofdpersonen in het discours, net als in BB, hoofdzakelijk liberale economen.

Door andere auteurs is al eerder onderzoek gedaan naar klassiek liberale en neoliberale vormen van *governmentality*. Zo is betoogd dat het pauperisme, symptoom van ziekte, criminaliteit en politieke dreiging, een belangrijk probleem vormde voor het negentiende-eeuwse ‘laissez faire-bestuur’. Men trachtte dit probleem op te lossen door de inzet van de filantropie. Hierdoor konden op de scheidslijn van private initiatieven en overheidsingrijpen gedragsvoorschriften worden opgelegd ter bevordering van de zelfredzaamheid (Dean 1999, 128; Donzelot 1979, 55-56).³ De *governmentality*-literatuur geniet evenwel vooral bekendheid door haar analyse van het neoliberaal bestuur. Zo contrasteert O'Malley (2004) subjectconstructies ten tijde van het klassiek liberaal bestuur met neoliberale subjectconstructies. Volgens hem propageren zowel het klassiek liberaal als het neoliberaal bestuur een ‘onzekere toekomst’. Echter, waar in de negentiende eeuw burgers vooral wordt voorgelaten voorzorgsmaatregelen te nemen om toekomstig noodlot het hoofd te bieden, vinden we, volgens O'Malley, onder het neoliberaal bestuur juist een meer positieve benadering van de ‘onzekere toekomst’; die burgers juist kansen biedt om ondernemingsgezindheid en creativiteit te ontwikkelen. Het woord ‘risico’ verwijst nu niet meer zozeer naar een kans op een onzeker voorval dat door middel van verzekeringstechnologie kan worden afgedekt, maar krijgt vooral betekenis als een ‘mogelijkheid tot het creëren van welvaart’

(O'Malley 1996, 204). O'Malleys analyse sluit aan bij andere *governmentality*-studies waarin wordt betoogd dat neoliberale *governmentality* de burger in toenemende mate construeert tot een ondernemer van zichzelf, een risicomanager die verplicht is zijn leven te leiden in termen van keuzes en wiens identiteit bepaald wordt door de rationaliteit van de markt (Dean 1999; Rose 1999; Rose en Miller 1992). Deze bijdrage zal reflecteren op bovenstaande bevindingen van de *governmentality*-literatuur.

De opzet van het betoog is als volgt. Allereerst wordt een samenvatting gegeven van Foucaults analyse van liberale *governmentality* in STP en BB. In de paragrafen drie en vier worden de verschillen en overeenkomsten tussen klassiek liberaal bestuur en liberaal bestuur ontrafeld aan de hand van een vergelijking tussen het Nederlandse discours over de Armenwet in het midden van de negentiende eeuw en het levensloopdiscours aan het begin van de eenentwintigste eeuw. In de slotparagrafen wordt nagegaan hoe de Nederlandse discourses zich verhouden tot de in BB omschreven continuïteit en discontinuïteit tussen klassieke en neoliberale vormen van liberale *governmentality* en de hierboven beschreven *governmentality*-literatuur.

Foucault over liberaal bestuur

In STP en BB analyseert Foucault het liberaal bestuur als een moderne vorm van *governmentality* die in de achttiende eeuw een plaats verwerft naast andere machtsvormen – soevereiniteit en disciplinaire macht. De wortels van *governmentality* kunnen volgens Foucault getraceerd worden in de zestiende eeuw. In deze periode verplaatst de aandacht van het bestuur zich steeds meer bewust van de uitbreiding van het territorium naar de welvaart en het geluk van de bevolking. *Governmentality* komt op als een nieuwe vorm van bestuur die door Foucault gedefinieerd wordt als:

'The ensemble formed by institutions, procedures, analyses and reflections, calculations, and tactics that allow the exercise of this specific, albeit very complex, power that has the populations as its target, political eco-

nomy as its major form of knowledge, and the apparatuses of security as its essential technical instrument' (Foucault 2007, 108).

Bevolking, politieke economie en zekerheid zijn de centrale concepten in deze definitie (2007, 110) die volgens Foucault ook aan de basis liggen van hedendaagse configuraties van *governmentality* (2007, 354). De verhouding tot soevereiniteit en disciplinaire macht, machtsvormen die gelijktijdig met *governmentality* blijven bestaan, komt tot uitdrukking in het begrip 'zekerheid'. *Governmentality* richt zich niet zoals soevereiniteit op geboden en verboden of, zoals de discipline, op voorschriften, controles en surveillance, maar 'reguleert natuurlijke gebeurtenissen' op basis van het zekerheidsdispositief (2007, 46-47).

Het woord zekerheid verdient hier enige toelichting. Dit woord heeft een ruimere betekenis dan het door Foucault gebruikte *sécurité*. Terwijl zekerheid in de betekenis van veiligheid wordt geduid door *sûreté*, verwijst *sécurité* naar het op de toekomst gerichte management van risico's (Foucault 2007, 65). Moderne vormen van *governmentality* gaan volgens Foucault niet zozeer over het voorkomen van gebeurtenissen (*sûreté*), maar over het verzekeren van de natuurlijke economische processen (*sécurité*) (2007, 353). Zo zien we volgens Foucault dat, onder invloed van het werk van economen als Bentham en Smith, het klassiek liberale bestuur in de achttiende en negentiende eeuw als het ware een vrije ruimte creëert waarin het *subject of interest* zijn/haar 'natuurlijke' gang kan gaan, zodat de individuele belangen door de *invisible hand* vanzelf convergeren met de belangen van anderen. De belangrijkste vraag voor liberale *governmentality* wordt hiermee hoe een dergelijke vrije ruimte kan worden gegarandeerd zonder dat de 'natuurlijke bewegingen' alsnog door staatsinterventies gehinderd worden; er vindt een voortdurende afweging plaats tussen te veel en te weinig bestuur (2008, 63).

Vervolgens bespreekt Foucault de crisis van liberale *governmentality* in de tweede helft van de twintigste eeuw. Terwijl aan de ene kant de expanderende verzorgingsstaat een basis van zekerheid biedt van waaruit de burger vrijuit kan handelen in het economische krachtenveld, dreigt aan de andere kant de vrije ruimte te worden ondergraven door nieuwe verzorgingsstaatinstellingen: het steeds verder uitstreckende stelsel van sociale

zekerheid toont zich meer en meer als ‘het andere gezicht van vrijheid’ (2008, 65). Alternatieven voor de omvangrijke verzorgingsstaat worden volgens Foucault aangedragen door vertegenwoordigers van neoliberale stromingen. Duitse Ordo-liberalen en Amerikaanse neoliberalen pleiten voor een nieuwe configuratie van vrijheid en zekerheid. Als er al sprake is van sociale politiek dan dient deze uitsluitend in dienst te staan van de optimale economische participatie van burgers, zo menen de Ordo-liberalen. Zij stellen verder dat de homo economicus geen natuurlijk gegeven is dat vanzelf ontstaat als gevolg van een vrije wisselwerking van wensen en belangen – *man of exchange*, maar dat deze – *man of competition* – moet worden beschermd en gecreëerd (2008, 147). Het beeld van de competitieve, ondernemende burger wordt verder uitgewerkt in het concept ‘menselijk kapitaal’. Volgens de Amerikaanse neoliberalen kan economische groei alleen worden gewaarborgd door investeringen in het menselijk kapitaal (2008, 225-233). De burger wordt geacht voortdurend aan zijn competenties te werken, om zijn/haar waarde te vermeerderen. Dit impliceert dat zaken die tot dan toe tot de sociale sfeer werden gerekend, zoals het aangaan van huwelijken en de opvoeding van kinderen, in toenemende mate worden beheerst door de rationaliteit van de economie (2008, 268).

Neoliberale *governmentality* reflecteert dus een andere verhouding tussen vrijheid en zekerheid dan eerdere vormen van liberale *governmentality*. Terwijl onder het klassiek liberalisme het gebruik maken van vrijheid noodzakelijk is om de natuurlijke processen van de economie, waarvan de randvoorwaarden door het bestuur wordt gegarandeerd, te verzekeren (2007, 48-49), lijken onder liberaal bestuur vrijheid en zekerheid juist op elkaar in te grijpen. De vrij handelende burger wordt gestimuleerd voortdurend aan zijn eigen competenties te werken, zodat hij/zij met succes de competitie met anderen aan kan gaan. Dit varieert van het creëren van competitieve mechanismen in samenhang met de constructie van een aan de economische politiek gerelateerde sociale zekerheid (Ordo-liberalen)⁴ tot de constructie van een systeem van negatieve belastingen (Franse liberalen).⁵ Het Amerikaanse neoliberalisme is in dit opzicht het meest radicaal: zaken die tot dan toe tot de sociale sfeer werden gerekend, worden nu op een economische wijze geanalyseerd, zodat ze niet alleen zichtbaar zijn als economische rationaliteit, maar tegelijkertijd een

(nieuwe) economische rationaliteit worden.⁶ Het *laissez faire*-principe transformeert hiermee in een *do-not-laissez-faire government*: in plaats van zo veel mogelijk af te zien van interventies ten behoeve van de vrije loop van de natuurlijke economische processen, dient het bestuur deze processen, in al zijn facetten, actief te stimuleren. In de woorden van Foucault:

‘In classical liberalism the government was called upon to respect the form of the market and *laissez faire*. Here [in neoliberalism], *laissez faire* is turned into a *do-not-laissez-faire* government, in the name of a law of the market which will enable each of its activities to be measured and assessed.’ (2008, 247)

Een belangrijk verschil tussen neoliberale *governmentality* en andere machtsvormen is volgens Foucault het inzicht dat neoliberale *governmentality* niet, zoals de soevereine of disciplinaire macht, inwerkt op het individu zelf, maar op de omgeving van het individu. Hij verduidelijkt de werking van het neoliberale bestuursparadigma aan de hand van een Amerikaanse neoliberale visie op de aan drugsproblematiek gerelateerde criminaliteit. Zo laat het onderzoek van de liberale economen Eatherly en Moore zien dat drugscriminaliteit niet zozeer bestreden moet worden door de crimineel simpelweg te bestraffen en de aandacht te vestigen op het verwerpelijke misdrijf zelf, maar door invloed uit te oefenen op de marktprijs van drugs. Dergelijk beleid vereist kennis van de wijze waarop de prijs van drugs tot stand komt. Bij (langdurig) verslaafden blijkt de vraag naar drugs volkomen inelastisch te zijn; zij zijn bereid om elke prijs te betalen. Aan de andere kant is de vraag naar drugs wel elastisch bij potentiële nieuwe drugsgebruikers. Zij kunnen worden overgehaald te experimenteren met drugs, zolang de prijs daarvan niet te hoog is. Op basis van deze gedragsverwachtingen kan, aldus Foucault, worden betoogd dat effectief beleid ter vermindering van drugscriminaliteit zich vooral moet richten op de aanpak van de kleinschalige drugsverkoop in de omgeving van nieuwe gebruikers, zodat voor deze groep de prijs van drugs zal stijgen. Een restrictief beleid ten aanzien van de gehele drugshandel werkt daarentegen contraproductief. Dergelijk beleid leidt immers tot een algehele verhoging van de drugsprijs en de vorming van monopolistische drugskartels die de prijzen verder opdrijven, hetgeen uiteindelijk resul-

teert in een toename van criminaliteit bij verslaafden, die bereid zijn vrijwel elke prijs te betalen (2008, 256-259).

Aan de hand van het werk van de Amerikaanse liberale econoom Becker betoogt Foucault vervolgens dat de huidige (neoliberale) economische analyse niet meer uitsluitend gaat over het economisch handelen van individuen, maar over elke vorm van rationeel en niet-rationeel handelen. Zo toont Becker aan dat zelfs 'irrationele huishoudens' op een systematische wijze reageren op veranderingen in de omgeving zoals prijsverhogingen (Becker 1962). De door Becker voorgestelde nieuwe benadering van de economie laat volgens Foucault een paradox zien. Terwijl klassiek liberale economen meenden dat het individu zo veel mogelijk alleen moest worden gelaten, opdat het eigenbelang kon convergeren met het algemene belang, verschijnt de homo economicus in Beckers definitie als een individu dat systematisch reageert op veranderingen in de omgeving, waardoor het een bestuurbaar individu wordt: 'From being the intangible partner of *laissez faire*, homo economicus now becomes the correlate of a governmentality which will act on the environment and systematically modify its variables' (2008, 270-271).

Foucault laat hiermee zien dat onder liberaal bestuur vrijheid en zekerheid nog op een andere wijze op elkaar ingrijpen. Het vrije handelen vormt een voorwaarde voor effectieve interventies omdat alleen in dat geval systematische, voorspelbare reacties kunnen worden verwacht waarop neoliberale governmentality kan anticiperen. Het gevolg van deze meervoudige relatie tussen vrijheid en zekerheid is dat biopolitieke processen worden geïntensiveerd.⁷ Zowel de constructie van de burger als ondernemer van zichzelf als de toepassing van methoden ontleend aan de gedragseconomie leiden er immers toe dat het bestuur zich met steeds meer facetten van het concrete leven van burgers bemoeit. Biopolitiek strekt zich hiermee uit over een hele reeks fenomenen: niet alleen leven, gezondheid, levensverwachting, geboortecijfer, maar ook competitie, consumptie, gevaren, scholing, onderneming, familieleven, vrijheid, menselijk gedrag, belangen, rechten, risico en werk.⁸

Klassiek liberaal bestuur en het probleem van het pauperisme

Het discours rond de totstandkoming van de Nederlandse Armenwet in 1854 is geanalyseerd op basis van de parlementaire behandeling van de wet en een aantal publicaties die rond 1850 over dit onderwerp verschenen.⁹ Uit de analyse blijkt allereerst een belangrijke overeenkomst met Foucaults beschouwing van klassieke liberale *governmentality*: gepoogd wordt de (arme) bevolking te besturen zonder afbreuk te doen aan het *laissez faire*-principe. Het denken van de *laissez faire*-econoom De Bosch Kemper is een mooi voorbeeld hiervan.¹⁰ In deze paragraaf zal de nadruk gelegd worden op zijn werk uit 1851 waarin hij een bespiegeling geeft op het toekomstig bestuur van de armen.

De invloed van het *laissez faire*-denken op De Bosch Kemper komt naar voren in zijn analyse van economische crises. Volgens De Bosch Kemper kunnen economische crises slechts voorkomen worden door 'bedachtzame staatkunde en huishoudkunde'. Dit impliceert dat de staat zich vooral bezig moet houden met de handhaving van rust en orde en verder 'zo veel mogelijk aan de zaken haren natuurlijken loop te laten' (1851, 276). Bestrijding van armoede door 'bedeeling' wordt door de meeste *laissez faire*-economen afgeraden, aangezien dit 'kunstmatig' ingrijpen slechts de luiheid van de arbeider zou bevorderden.¹¹

In het discours rond de Armenwet vinden we naast het *laissez faire*-denken, ook het gedachtegoed van de Engelse econoom Malthus. Volgens Malthus diende de bevolkingsgroei gelijke tred te houden met de vergroting van de productie. Verschillende volgelingen van Malthus' leer raden hulp aan de armen af; dit impliceerde immers een bevolkingsuitbreiding, zonder dat daar productieverhoging tegenover stond. Daarnaast werd de discussie beheerst door de angst dat een expanderende pauperklasse de kans op een revolutionaire omwenteling zou vergroten. De Boer stelt bijvoorbeeld dat de armenzorg zich moet beperken tot de armen: 'ouden van dagen, gebrekkigen, zieken en dergelijke die in de fysieke onmogelijkheid zijn, in hun bestaan te voorzien'. Armen moeten worden onderscheiden van paupers. Die laatste groep wordt door De Boer omschreven als:

‘het toenemend aantal mensen in de laagste klassen der maatschappij, dat of [onvoldoende] of in het geheel geene bestaansmiddelen heeft, en gedeeltelijk of geheel ten koste hunner meer gegoede medeburgers voortkwijnt, steeds nieuwe geslachten in het aanzijn roept, hoe langer hoe lager dreigt te zinken, een getal dat bij uitbreiding van materiele hulp steeds toeneemt, en thans in vele landen van Europa tot eene bevolking is aangegroeid die de rust der staten schokt, ja de grondslagen der maatschappijen dreigt omver te werpen. Deze kwaal toch, deze ziekelijke toestand der Staten, wordt geboren uit geheel andere oorzaken. [...]’ (1850, 3-4).

De groeiende groep paupers vormt volgens de Boer een gevaar voor de samenleving. In navolging van Malthus meent hij dat bedeling ongewenst is; paupers mogen slechts geholpen worden op grond van aan de ‘natuur ontleende beginselen’ (1850, 134), waarmee hij doelt op het terugdringen van armoede door een natuurlijke afname van het aantal paupers als gevolg van ziekte en voedseltekort.

Aan de hand van dergelijke malthusiaanse analyses verdedigen verschillende auteurs het standpunt dat de rol van de staat zich dient te beperken tot het bewaren van rust en orde. Sommigen, waaronder De Bosch Kemper, zien hierin echter eveneens een rechtvaardiging voor een beperkte ‘bedeeling’ van staatswege (De Bosch Kemper 1851, 284; Blaupot ten Cate 1851, 10; De Bruyn Kops 1851, 50). De redenering is dat door de verarmde bevolking van het meest noodzakelijke onderhoud te voorzien, de veiligheid van de andere burgers kan worden gewaarborgd. Bij afwezigheid van een dergelijke regeling wordt immers ‘aanleiding gegeven [...] tot kwade praktijken en tot eene bedelarij, die, of gedwongen of als kostwinning uitgeoefend aller-verderfelijkst zijn voor de zedelijkheid, voor de maatschappij en zelfs voor de publieke veiligheid’.¹²

Belangrijke voorwaarde voor het recht op onderstand is het aanbieden van arbeid. Arbeid heeft hiermee niet meer zozeer een disciplinerende functie, maar wordt veeleer opgevat als een prikkel tot het verrichten van economische activiteiten (De Bosch Kemper 1851, 292; Mees 1844, 209).

De algemene teneur in de bestudeerde literatuur blijft evenwel dat met de ondersteuning van de armen uiterst terughoudend moet worden omgegaan. De belangrijkste critici van de Armenwet, de meeste *laissez faire*-economisten en invloedrijke personen behorend tot de kerkelijke kringen, menen dat armoede vooral wordt veroorzaakt door de subjectieve eigenschappen van de armen (De Bruyn Kops 1851, 15; Donkersloot 1849, 26; Ali Cohen en De Sitter 1854). De Bosch Kemper betoogt bijvoorbeeld dat achterblijvende productie niet zozeer wordt veroorzaakt door een gebrek aan grondstoffen, maar door een gebrek aan ‘bearbeiding’ dat onder meer wordt veroorzaakt door het gebrek aan scholing en zedelijke grondbeginselen bij de arbeiders (1851, 155-156). Nu voor rijkdom juist productie noodzakelijk is, moet de oorzaak van de armoede daarom vooral bij de armen zelf worden gezocht:

‘In de allerlaagste klasse der maatschappij is eene loomheid en luiheid, die van den arbeid afhoudt. Wordt er iets verdiend, een groot deel van het loon wordt aan sterken drank verteerd; bij gebrek aan spaarzaamheid leeft men zorgeloos voort in het vooruitzicht op de armenbedeling.’ (1851, 174)

Op grond van deze beschouwing van het armoedeprobleem ligt het voor de hand dat de oplossing van de armoede eveneens bij de arme zelf wordt gezocht. In vrijwel alle bespiegelingen op een toekomstige armenwet wordt gepleit voor de ‘zedelijke verheffing van de arme’.¹³ Hiermee wordt volgens econoom De Bruyn Kops een terechte uitzondering op het beginsel van vrijheid gemaakt:

‘Het beginsel van vrijheid veroorzaakt oneindig meer kwaad dan goed [indien deze] bij eene weinig ontwikkelde en zedeloze bevolking wordt ingevoerd [...]. Daarom moet, hoe meer men naar de vrijheid vordert, tevens het verstand ontwikkeld worden als onmisbaar vereischte ter voortbrenging; en een volk is slechts de vrijheid waard, naarmate het zedelijk verbeterd wordt.’ (1851, 16)

De Bosch Kemper draagt zelfs persoonlijk bij aan de verspreiding van een zedelijke opvoeding. Zo richt hij in 1851 de stichting De Vriend van Armen en Rijken op en verschijnt in hetzelfde jaar een wekelijkse uitgave waarin tips voor het leven worden gegeven en advies wordt verleend over

bijvoorbeeld het aanbieden en vragen van werk via het ‘weekblaadje’ (een soort arbeidsbureau) en het storten van geld op de spaarbank (Boschloo 1989, 99).

In de bestudeerde publicaties wordt verder een aantal elementen genoemd dat kan bijdragen aan de verhoging van de zedelijkheid: het onderwijs, godsdienst, huisbezoek en patronage. Patronage duidt op de bescherming van de arme door een ‘beschaafde (rijke) burger’ die zich tevens ontfermt over de zedelijke ontwikkeling van deze persoon en/of familie. Zedelijke ontwikkeling wordt veelal verbonden met godsdienst. Een aantal Kamerleden voert bijvoorbeeld aan dat kerkelijke ondersteuning superieur is aan staatsverzorging, omdat kerkelijke liefdadigheid samengaat met de verheffing van de geest.¹⁴

Sommige auteurs menen daarnaast dat huisbezoeken en patronage uitstekende middelen zijn om aan armen de deugd van het sparen bij te brengen (Donkersloot 1849, 63; De Bosch Kemper 1851, 266 en Tydeman e.a. 1852, 101). Deze gedachte sluit aan bij de doelstelling van de spaarbanken uit die tijd, die meestal een filantropische grondslag hadden. Het ging deze banken niet zozeer om kapitaalvorming, maar vooral om de lagere standen zuinigheid, zelfbeheersing en voorzorg aan te leren (Van der Voort 1998, 457). De Bosch Kemper besteedt specifiek aandacht aan het voorhuwelijkse sparen. Volgens hem is het nuttig en verstandig indien kinderen tot hun vijfendertigste in het ouderlijk huis blijven wonen, zodat ze veel tijd hebben om te werken en veel geld kunnen sparen (1851, 268). Bovendien zal dit de armen ondersteunen om ‘den prikkel der zinnelijkheid [te] beheerschen’ waarmee de overbevolking en daarmee de armoede zal afnemen (1851, 196). Donkersloot stelt daarnaast voor om een beloning in het vooruitzicht te stellen aan hen die pas na hun dertigste levensjaar een huwelijk aangaan en daarnaast een bewijs van spaarzaamheid en goed gedrag kunnen overleggen (1849, 40). Hij onderbouwt zijn stelling met een berekening van het bedrag dat een burger (m/v) voorafgaand aan het huwelijk kan sparen tussen het achttiende en achtentwintigste levensjaar (1849, 55-56). Na het huwelijk moeten overigens vrouwen, net als mannen, betaalde arbeid blijven verrichten (1849, 20, zie ook Luttenberg 1851, 64).

Toch wordt in het midden van de negentiende eeuw de oplossing van het armoedeprobleem niet uitsluitend toegeschreven aan subjectieve eigenschappen van de armen. Thorbecke, die verantwoordelijk was voor het eerste ontwerp van de Armenwet in 1851, is de mening toegedaan dat armoede het gevolg is van economische krachten (Behandeling van het wetsontwerp tot regeling van het armbestuur, bijblad van de Nederlandse staatscourant 1853-1854, 949). Hij meent dat degenen die niet door ‘staatshuishoudkundige maatregelen’ (lees: *laisser faire*-beleid) geholpen worden niet van gebrek mogen omkomen. Het is daarom ‘een verplichting van een beschaafde staat’ om dit zoveel mogelijk te voorkomen (Melief 1959, 189). Tydeman, gezaghebbend econoom in de periode voorafgaand aan de bloei van het economische *laisser faire*-denken in Nederland sluit zich bij deze analyse aan. Hij betoogt dat werkloosheid (en armoede) ook kan ontstaan door faillissementen, individuele crisis en mislukte speculaties op de markt (Tydeman e.a. 1850, 9-10).¹⁵ Hoewel Tydeman op grond van deze analyse een pleidooi houdt voor een bedeling van staatswege, meent hij, net als de *laisser faire*-economen, dat de positie van de armen aanzienlijk verbeterd kan worden door opvoeding, onderwijs en beschaving (Tydeman e.a. 1850, xiii).

Samenvattend laat de analyse van het armenwetdiscours zien dat de *laisser faire*-economen grote voorstanders waren van de zedenkunde. Naast de prikkels die uitgingen van het werkhuis dat niet langer in hoofdzaak functioneerde als instrument ter disciplineren van de arme, was voor de *laisser faire*-economen de zedenkunde de enige mogelijkheid om de arme ertoe te brengen zijn/haar productiviteit te verhogen of zich überhaupt met productieve activiteiten bezig te houden waarmee hij/zij een bijdrage kon leveren aan de economische welvaart.¹⁶ Zij beschouwden verplichte huisbezoeken waarbij behoeftigen werden voorgelicht over zeden, spaarmogelijkheden en onderwijs als terechte uitzonderingen op het vrijheidsbeginsel. Boschloo betoogt dan ook dat *laisser faire*-economen en (confessionele) antirevolutionairen elkaar vinden in hun gezamenlijke bezwaren tegen overheidsbemoeienis: er ontstond een waar ‘monsterverbond’ (Boschloo 1989, 71). De Armenwet uit 1854 sloot grotendeels aan bij de wensen uit dit monsterverbond. De rol van de overheid in de uitvoering van de wet was namelijk minder groot dan eerder was betoogd door Thor-

becke. Daarnaast bood de wet ruimte om ondersteuning van de armen te koppelen aan hun (veelal door de kerk uitgevoerde) zedelijke verheffing.

Neoliberaal bestuur en het levensloopdiscours

Elementen uit het discours rond de Armenwet zien we terugkomen in het levensloopbeleid uit het begin van de eenentwintigste eeuw. Net als het negentiende-eeuwse discours wordt in het levensloopdiscours gepleit voor besparingen, langetermijndenken en het belang van educatie. Aan de andere kant gaat het levensloopdiscours ook over de creatieve en ondernemende burger. In 2006 krijgt het levensloopdiscours gestalte in de vorm van de levensloopregeling, een nieuwe spaarvorm in het systeem van sociale zekerheid. Voor een goed begrip van het levensloopdiscours en de werking van deze regeling als onderdeel van liberale *governmentality* zullen we dieper moeten doordringen tot de intrinsieke logica ervan (Dean 1999, 21-22). In deze studie zijn hiertoe twee onderzoekslijnen gevolgd. In de eerste plaats is een aantal basisartikelen en rapporten bestudeerd dat rond 2001 over dit onderwerp verschenen.¹⁷ Daarnaast is het werk en denken van één van de grondleggers van het levensloopdiscours, de econoom Bovenberg, geanalyseerd.¹⁸ Het accent is gelegd op de tweede onderzoekslijn.

Het levensloopdiscours kent vlak na de eeuwwisseling grote populariteit. Het discours wordt beheerst door de gedachte dat trends als vergrijzing en globalisering een verhoging van de arbeidsmarktparticipatie vereisen: zowel mannen als vrouwen dienen optimaal inzetbaar te zijn op de arbeidsmarkt. Om dit te realiseren moet de individuele werknemer de tijd die hij/zij besteedt aan werk en andere activiteiten zoals zorg en educatie efficiënter verdelen over zijn levensloop. De verantwoordelijkheid voor een optimale tijdsbesteding wordt hoofdzakelijk bij de werknemer zelf neergelegd. Deze (nieuwe) verantwoordelijkheidsverdeling houdt verband met een nieuwe manier van denken over risico's. Een aantal 'levensloopdenkers', zoals Bovenberg en Leynse, meent bijvoorbeeld dat het in de huidige moderne tijd onjuist is om risico uitsluitend als een externe gebeurtenis op te vatten. Risico's zijn volgens hen in toenemende mate in-

tern, wat betekent dat burgers zelf steeds meer invloed uitoefenen op het zich al dan niet voordoen ervan. Dit geldt vooral voor nieuwe risico's als het krijgen van kinderen en de noodzaak van educatie en training (*employability*) (Bovenberg 1997; Leynse 2001a; Leynse 2001b; Leynse e.a. 2002). Om optimaal inzetbaar te blijven op de arbeidsmarkt dient de werknemer dan ook zelf de nodige voorzorgsmaatregelen te nemen.

Bovenberg is één van de belangrijkste pleitbezorgers van (levensloop)sparvormen in de sociale zekerheid. Hij betoogt dat een spaarregeling extra tijd kan financieren voor de formatie van het menselijk kapitaal van zowel de werkzame volwassenen als van hun kinderen (2001, 77). Met name jongeren tussen het achttiende en dertigste levensjaar ('het speekwartier van het leven') dienen te worden gestimuleerd middelen op zij te zetten voor de gezinsfase (2006, 7-8). De moderne levensloop brengt volgens Bovenberg een aantal problemen bij elkaar. Zo leidt de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen mogelijk tot verwaarlozing van het toekomstige menselijk kapitaal. Deze ontwikkeling wordt versterkt door de afnemende vruchtbaarheid onder hogeropgeleide vrouwen. De capaciteiten van kinderen zijn immers vaak nauw gerelateerd aan die van hun ouders (2008, 605).¹⁹ Beleid dat de individuele levensloop als vertrekpunt neemt, speelt op deze ontwikkelingen in. Op die manier wordt, aldus Bovenberg, inzichtelijk gemaakt hoe de spreiding van tijd en geld over een leven ten goede kan komen aan zowel de vruchtbaarheid van vrouwen als de investeringen in het menselijk kapitaal van kinderen en (oudere) werknemers.

De vorming van menselijk kapitaal wordt volgens Bovenberg niet alleen bevorderd door het aanleren van beroepsvaardigheden, maar ook door het aanleren van niet-cognitieve vaardigheden als sociale vaardigheden, vaardigheden om stabiele relaties aan te gaan, werkethiek, zelfdiscipline, zelfcontrole, zelfvertrouwen, wederzijds respect, normbesef en deugden (2001, 77; 2008, 600 en 614). Hoewel deze opsomming doet denken aan eerdere analyses over de toenemende invloed van economische waarden op sociale relaties in het neoliberale bestuur, werpt Bovenberg zich op als een fel tegenstander van de voortschrijdende economisering van de samenleving. Deze ontwikkeling is in zijn opinie contraproductief omdat ze gepaard gaat met een uitholling van sociale gedragsnormen. Aangezien de

mens slechts beperkt rationeel is, draagt de economisering van de sociale sfeer volgens hem juist bij tot een verstoring van de markt (1999, 852; 2008, 615). Voor Bovenberg is de vorming van het menselijk kapitaal dan ook intrinsiek verbonden met het verwerven van sociale normen. Het menselijk kapitaal gaat niet alleen over het leervermogen, maar ook over het vermogen je eigen behoefte opzij te zetten voor die van anderen en het vermogen op lange termijn te denken. Zo stelt Bovenberg:

‘Je kan alleen mens worden als je ook aan de ander denkt. Er bestaat wat dat betreft geen paradox tussen individualiteit en collectiviteit. Uiteindelijk gaat het hier om het christelijk geloof: God is één, maar ook divers. [...] Daarom moet het levensloopee deel uitmaken van een breder cultuuroffensief waarin mensen worden opgevoed in het sociale leven. [...] Het gaat dus niet zozeer om een nieuwe socialezekerheidsregeling, maar om een nieuw perspectief op het leven waarin mensen investeren in zichzelf, in hun persoonlijke gezondheid en in hun relaties. En waarin ze zich realiseren dat ze niet alleen over menselijk kapitaal, maar ook over sociaal kapitaal beschikken.’²⁰

Bovenberg legt dus een verbinding tussen de schijnbare tegenstellingen ‘individualiteit’ en ‘collectiviteit’ en daarmee ook tussen het ‘menselijk kapitaal’ en het ‘sociaal kapitaal’. De levensloopregeling is volgens hem een belangrijk instrument voor het maken van deze koppeling, omdat het de mensen stimuleert zowel menselijk als sociaal kapitaal op te bouwen. De levensloopregeling maakt hiermee bovenal deel uit van een ‘breder cultuuroffensief’ waarin mensen meer begrip wordt bijgebracht over het langetermijndenken en het denken aan anderen.

Deze opvattingen vinden we terug in een aantal concrete voorstellen die door Bovenberg worden gedaan. Ten aanzien van de sociale integratie van laagopgeleide migranten en hun kinderen adviseert hij om een arbeidsverplichting voor vrouwen te combineren met programma’s die bijdragen aan de ontwikkeling van het menselijk kapitaal van hun kinderen (2008, 614 en 631). Daarnaast pleit hij voor de introductie van het vak ‘levensloop’ in het middelbaar economieonderwijs waar tieners wordt geleerd bewust om te gaan met de vormgeving van de eigen levensloop. Het verwerven van menselijk kapitaal gaat immers niet vanzelf. Goede opvoeding

en onderwijs worden steeds belangrijker voor het maken van de juiste economische keuzes zoals de keuze voor een partner, huwelijk, kinderen en beroep (2006).²¹ Sparen gaat evenmin vanzelf, aldus Bovenberg (2008, 615-616). Omdat mensen beschikken over een beperkte rationaliteit moeten ze bij het sparen geholpen worden door een institutionele inbedding van spaarregelingen, zoals de levensloopregeling. Werknemers- en werkgeversverenigingen zijn volgens hem bij uitstek geschikte organisaties om mensen een handje te helpen bij het langetermijndenken.²² Burgers kunnen daarnaast tot deelname worden verleid door de introductie van belastingvoordelen of hiertoe worden gedwongen door verplichte spaararrangementen. Een andere optie betreft de introductie van *defaults* waardoor de burger automatisch spaart, tenzij hij/zij actief aangeeft van deelname af te zien.

Samengevat blijkt het levensloopdiscours door Bovenberg en andere levensloopdenkers zoals Leynse te worden verbonden met een veranderd risicobegrip: risico’s worden steeds meer als intern opgevat. De burger wordt daarom steeds meer aangespoord te investeren in zichzelf (en in zijn kinderen). Het levensloopdiscours sluit hiermee moeiteloos aan bij de neoliberale discoursen waaraan Foucault refereert. Anderzijds doet Bovenbergs pleidooi voor een cultuuroffensief ons denken aan het negentiende-eeuwse discours rond de Armenwet. Bovenberg beoogt bovenal het langetermijndenken te bevorderen opdat de beperkt rationele werknemer tijdig preventieve maatregelen neemt. Het uitgangspunt van keuzevrijheid wordt gewaarborgd door de institutionele vormgeving van nieuwe regelgeving. Een opmerkelijk detail betreft de overeenkomst tussen Bovenberg en sommige negentiende-eeuwse denkers die jongeren tussen omstreeks het achttiende en dertigste levensjaar aanmoedigen om middelen opzij te zetten ten behoeve van de gezinsfase. Echter, anders dan bij deze negentiende-eeuwse denkers, is het gevaar dat investeringen in het menselijk kapitaal mogelijk ten koste gaan van de vrouwelijke vruchtbaarheid een belangrijke zorg voor een levensloopdenker als Bovenberg.

Liberaal bestuur: (veranderende) verhoudingen tussen vrijheid en zekerheid

Een vergelijking tussen het armenwetdiscours en het levensloopdiscours levert het volgende beeld op. In de eerste plaats komt naar voren dat in de negentiende eeuw de ‘natuurlijke loop van economische processen’ wordt verzekerd door de ‘zedelijke en geestelijke verheffing’ van de bevolking. Deze taak wordt grotendeels overgelaten aan de kerk en particulieren. Directe overheidsinterventies hebben slechts betrekking op de handhaving van rust en orde. Dit doel wordt eveneens gediend door de bevordering van het spaargedrag, het langetermijndenken en gezinsplanning. Door middel van deze centrale (zekerheids)technologieën incorporeert het klassiek liberale bestuur de dreigende paupermassa in het zelf gecreëerde domein van vrijheid. Deze laatste technologieën zien we, in een andere vorm, terugkomen in het levensloopdiscours van Bovenberg. Hoewel de burger hoofdzakelijk wordt gestimuleerd zich te gedragen als een manager van zijn eigen levensloop (vrijheid en zekerheid grijpen op elkaar in), in het bijzonder van zijn/haar gezinsplanning, dienen burgers die dit gewenste gedrag (nog) niet vertonen hierbij te worden geholpen door onderwijs, opvoeding, maatschappelijke instituties en de introductie van spaarverplichtingen. Voor zover deze intenties daadwerkelijk worden omgezet in praktijken,²³ gaat de toegenomen keuzevrijheid samen met uitbreiding en intensivering van technologieën die toezien op zekerheid. In beide discoursen wordt het biopolitieke fenomeen gezinsplanning dus generationaliseerd als probleem van liberaal bestuur. Ook in een ander opzicht lijkt er sprake van continuïteit: het gedrag van de burger wordt in beide discoursen gestuurd in de context van een, zij het veranderde, verhouding tussen vrijheid en zekerheid.

De vergelijking laat verder zien dat niet alleen in het hedendaags (neoliberale) denken onzekerheid heerst over het bestaan van de homo economicus, maar dat in de negentiende eeuw eveneens werd betwijfeld of door het creëren van ruimtes van vrijheid – en de werking van de onzichtbare hand – het algemene belang vanzelf zou worden gediend. De *laissez faire*-economen waren bijvoorbeeld van mening dat er nogal wat gesleuteld moest worden aan de burger voordat hij/zij in staat was om zich te gedragen als een ware homo economicus. Het individuele menselijk kapitaal

van een groot deel van de armen moest eerst aanzienlijk worden vergroot voordat deze burgers überhaupt op een productieve manier losgelaten konden worden in het vrije spel van de economische krachten. Het belang van de zedenkunde lag niet alleen in de waarborging van de ‘natuurlijke loop van economische processen’. Economen zagen ook dat de zedenkunde op een meer directe wijze een bijdrage kon leveren aan de economische groei. Het armenwetdiscours vertoont wat dat betreft parallellen met de door het neoliberale discours aangemoedigde investeringen in het menselijk kapitaal. De uitkomsten van deze studie lijken daarmee af te wijken van zowel het betoog in BB als de *governmentality*-studies.²⁴ Daar staat tegenover dat andere in BB beschreven neoliberale tendensen wel bevestigd worden in het onderzoek. In BB lezen we bijvoorbeeld dat neoliberale economen, anders dan klassiek liberale economen, van mening waren dat de overheid zich actief diende te bemoeien met de constructie van het economisch competitieve subject. Dit onderscheid zien we terug in het onderzoek: terwijl in het armenwetdiscours de *laissez faire*-economen, gesteund door confessionele partijen, de overheid op afstand wilden houden ten gunste van bemoeienis door kerk en particulieren, zien we dat in het levensloopdiscours getracht wordt de moderne burger te besturen door middel van een publiekrechtelijke levensloopregeling en andere institutionele constructies.

Resumerend kan gesteld worden dat er sprake is van zowel continuïteit als discontinuïteit tussen beide discoursen. Discontinuïteit wordt vooral zichtbaar door de specifieke subjectconstructies. Anders dan het armenwetdiscours, construeert het levensloopdiscours een actief en ondernemend subject dat bovenal leeft om te investeren in zichzelf en in zijn/haar kinderen. Aan de andere kant blijken de tegenstellingen tussen het klassiek liberale en het neoliberale discours weer minder scherp dan de besproken *governmentality*-literatuur doet voorkomen. In beide discoursen wordt het heden gekoloniseerd door de toekomst: spaargedrag en langetermijndenken, eventueel aangemoedigd door scholing en opvoeding, zijn belangrijke elementen waarmee wordt gepoogd een optimale economische participatie van de burger zeker te stellen.

Een punt voor discussie betreft de specifiek Nederlandse vormgeving van liberale *governmentality*. Het christelijke-calvinistische denken dat ge-

kenmerkt wordt door een samenspel tussen individuele belangen en de zorg voor anderen speelt in beide discoursen een vooraanstaande rol. Zou hiermee de conclusie getrokken kunnen worden dat we, in aanvulling op de door Foucault beschreven Franse, Duitse en Amerikaanse (neo)liberale constructies, een typische Nederlandse vorm van liberale *governmentality* op het spoor zijn?²⁵ In de eenentwintigste eeuw lijkt het ‘monsterverbond’ tussen confessionele partijen en de liberale economen bijvoorbeeld nog steeds actueel te zijn. Om de suggestie van een specifiek Nederlandse vorm van ‘christelijk liberale *governmentality*’ te staven, zal de opkomst en de ontwikkeling van de Nederlandse neoliberale *governmentality* verder moeten worden onderzocht. Het Nederlandse neoliberalisme omvat immers meer dan alleen het levensloopdiscours.²⁶

Slotbeschouwing

In de *governmentality*-literatuur wordt betoogd dat onder het neoliberale bestuur individuen niet zonder meer vrij zijn om te kiezen; ze worden verplicht om vrij te zijn en hun leven te leiden in termen van keuzes of risicomangement, een strategie die we terugzien in het levensloopdiscours. Zo wordt gewezen op de neoliberale trend om verplichte sociale verzekeringen om te zetten in niet-verplichte verzekeringen. Individuele burgers kunnen op die manier zelf een keuze maken voor het product dat het beste aansluit bij hun persoonlijke omstandigheden. Uit BB blijkt daarentegen dat Foucault het neoliberalisme niet uitsluitend opvat als een discours waarin aan zichzelf werkende subjecten worden geconstrueerd – processen van *subjectivation*.²⁷ Hij toont ook aan dat het neoliberalisme de (irrationele) homo economicus juist *manageable* acht, omdat hij/zij op een systematische wijze op prikkels reageert.

Foucaults analyse loopt hiermee vooruit op de in de jaren tachtig, onder aanvoering van Tversky en Kahneman, verschenen artikelen over gedragseconomie.²⁸ De laatste jaren staan de inzichten van de gedragseconomie opnieuw in de belangstelling.²⁹ Deze stroming wijst bovenal op de beperkte rationaliteit van mensen en doet voorstellen om het keuzep proces van individuen te sturen naar een zo rationeel mogelijke keuze. De

merites van de gedragseconomie worden uitvoerig besproken in het populaire Amerikaanse boek *Nudge* van Sunstein en Thaler. Het (vrije) individu moet volgens Sunstein en Thaler voor het nemen van de ‘juiste’ beslissing een duwtje (*nudge*) in de goede richting krijgen. Inzake de vormgeving van ziektekostenverzekeringen of pensioenverzekeringen wordt bijvoorbeeld op basis van deze inzichten geopperd om het keuzep proces te vergemakkelijken door de toepassing *default*-opties. Dat betekent dat in het geval de burger geen keuze maakt automatisch een rationele (voorgeprogrammeerde) optie van toepassing is. We zagen eerder dat Bovenberg het voorstel deed de beperkte rationaliteit van de burger op te vangen door de toepassing van *default*-opties en de introductie van belastingvoordelen. Anderen pleiten voor het toepassen van *framing*- technieken om de burger te ‘verleiden’ tot bepaalde keuzes (Nijboer 2009).

Aan het eind van BB concludeert Foucault dat liberaal bestuur uiteindelijk gaat over de vraag ‘how to model government, the art of government, how to [found] the principle of rationalization of the art of government on the rational behavior of those who are governed’ (2008, 312). De homo economicus is dus geen *atom of freedom*, maar een specifiek subject waardoor een vorm van bestuur volgens de principes van de economie mogelijk is geworden. Liberale *governmentality* is uiteindelijk gegrondvest op de rationaliteit van de ‘bestuurden’ (2008, 271). Dit geldt ook voor de constructie van *nudges*, die eveneens zijn gebaseerd op (rationeel) systematische gedragspatronen van burgers. De hedendaagse gedragseconomische *nudge* lijkt hiermee in de plaats te zijn gekomen van de morele *nudge* uit de negentiende eeuw. Uit Bovenbergs werk blijkt evenwel dat toepassing van de inzichten uit de gedragseconomie en (christelijke) moraliteit heel dicht bij elkaar kunnen liggen.

Anja Eleveld is sinds 2006 promovenda aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden binnen het project Hervorming Sociale Zekerheid. Ze verricht een kritisch onderzoek naar de hervorming van de sociale zekerheid. De levensloopregeling als nieuw instrument van het socialezekerheidsrecht vormt hierbij een belangrijke casus.

Literatuur

- Ali Cohen, L. en W. De Sitter (1854) *Verslag van het eerste congres over het armwezen, Groningen 26 en 27 juni 1854*. Groningen: H.R. Roefsma en de erven van Bolthuis Hoitsema.
- Becker, G. (1962) 'Irrational action and economic theory'. *Journal of Political Economy* 70 (1), 153-168.
- Blaupot ten Cate, S. (1851) *Armwezen en armverzorging*. Uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Leiden: D. Du Mortiers & Zoon.
- Boer, de, W.R. (1850) *Denkbeelden over pauperisme en armenverzorging*. Amsterdam: Van Kampen.
- Bosch Kemper, J. de (1851) *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland. Hare oorzaken en middelen die tot hare vermindering zouden kunnen worden aangewend*. Tweede druk. Haarlem: De erven Loosjes.
- Boschloo, T.J. (1989) *De productiemaatschappij. Liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland 1800-1875*. Hilversum: Verloren.
- Bovenberg, A.L. (1997) 'De contouren van een nieuw sociaal contract'. *ESB* 82, 304-308.
- Bovenberg, A.L. (2001) 'Een belaste levensloop'. *ESB* 86, 171.
- Bovenberg, A.L. (2003) 'Levensloop en sparen. Investeren in nieuwe sociale zekerheid'. *Sociale Wetenschappen* 46 (4), 63-85.
- Bovenberg, A.L. (2006) 'De toekomst van de levensloopregeling'. In: P. Kavelaars en D. Albergtsse (red.) *Maatschappelijk heffen. Liber amicorum voor Leo Stevens*. Deventer: Kluwer.
- Bovenberg, A.L. (2008) 'The life-course perspective and social policies. An overview of the issues'. *CESifo Economic Studies* 54 (4), 593-641.
- Bovenberg, A.L. en Th.C.M.J. de Klundert (1999) 'Christelijke traditie en neoklassieke economie in gesprek'. *ESB* 84, 848-851.
- Bruyn Kops, M.J.L. de (1851) *Korte beschouwingen over het armwezen*. Leiden en Amsterdam: J.H. Gebhard & Co.
- CDA (2001) *De druk van de ketel*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.
- Commissie Arbeidsparticipatie (2008) *Naar een toekomst die werkt*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Dean, J. (2010) 'Drive as the structure of biopolitics'. *Krisis* (2), 2-15.
- Dean, M. (1995) *The constitution of poverty. Toward a genealogy of liberal governance*. Londen/New York: Routledge.
- Dean, M. (1999) *Governmentality. Power and rule in modern society*. Londen/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- Donkersloot, N.B. (1849) *Gedachten over armoede. Hare oorzaken en voorbehoedingsmiddelen*. Tiel: C. Campagne.
- Donzelot, J. (1979) *The policing of families*. New York: Pantheon Books.
- Evenhuis, C.H.S. (1999) 'Diversiteit in levensloop. Vrouwen als achterlopers of als pioniers'. In: *Levensloop in de 21^e eeuw (v/m)*. Rapport van een symposium, 19-24.
- Ewald, F. (1991) 'Insurance and risk'. In: G. Burchell, C. Gordon en P. Miller (red.) *The Foucault effect. Studies in governmentality*. The University of Chicago: Chicago, 197-210.

- Foucault, M. (2007) *Security, territory, population. Lectures at the Collège de France 1977-1978*. New York: Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. (2008) *The birth of biopolitics. Lectures at the Collège de France 1978-1979*. New York: Palgrave Macmillan.
- Grevelink (1850) *Gedachten over armverzorging; of bedenkingen op het werk der heeren Tydeman en Heemskerk*. Assen: J.O. Van Houten.
- Gudmand-Høyer, M. en T. Lopdrup Hjorth (2009) 'Liberal biopolitics re-born'. *Foucault Studies* 7, 99-130.
- Jeugd en Gezin programmaministerie (2008) *De kracht van het gezin. Gezinsbeleid*. Den Haag: Jeugd en Gezin programmaministerie.
- Leijnse, F. (2001a) Het nieuwe werken. In: P. Winsemius, L. van Driel, F. Leijnse and K. Vuursteen (red.) *Naar een nieuwe maatschap*. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken, 59-104.
- Leijnse, F. (2001b) *De gevarieerde verzorgingsstaat*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar.
- Leijnse, F., K.P. Goudswaard, J. Plantenga en J.P. van der Toren (2002) *Anders denken over zekerheid, levenslopen, risico en verantwoordelijkheid*. Den Haag: Ministerie SZW.
- Luttenberg, G. (1851) *Vervolg der proeve van onderzoek omtrent het armwezen in ons vaderland. En naar de meest doeltreffende middelen, die verder ter verbetering van het lot der armen zouden kunnen aangewend worden*. Amsterdam: Gebroeders Kraay.
- Mees, W.C. (1844) *De werkinrigtingen voor armen uit een staathuishoudkundig oogpunt beschouwd*. Rotterdam: J. van Baalen en Zonen.
- Melief, P.B.A (1955) *De strijd om de armenzorg in Nederlands 1795-1854*. Groningen/Djakarta: J.B. Wolters.

- Milchman, A. en A. Rosenberg (2009) 'The final Foucault. Government of others and government of oneself'. In: S. Binkley en J. Capetillo-Ponce (red.) *Biopolitics and discipline in the new millennium*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 62-71.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2002) *Verkenning levensloop*. Den Haag: Ministerie SZW.
- Nijboer, H. (2009) 'De zachte hand in de sociale zekerheid'. *Socialisme & Democratie* 66 (3), 45-51.
- O'Malley, P. (1996) 'Risk and responsibility'. In: A. Barry, T. Osborne en N. Rose (red.) *Foucault and political reason. Liberalism, neo-liberalism and rationalities of government*. Londen: UCL Press, 189-208.
- O' Malley, P. (2004) *Risk, uncertainty and government*. Londen: Caven-dish and Glasshouse.
- Procacci, G. (1991) 'Social economy and the government of poverty'. In: G. Burchell, C. Gordon en P. Miller (red.) *The Foucault effect. Studies in governmentality*. The University of Chicago: Chicago, 151-168.
- Rose, N., (1999) *Powers of freedom. Reframing political thought*. Cambridge: University Press.
- Rose, N en P. Miller (1992) 'Political power beyond the state. Problematics of government'. *British Journal of Sociology* 43 (2), 172-205.
- Schippers, J.J. (2001) *Arbeidsmarkt- en emancipatiebeleid. De vraag naar diversiteit*. Rede in verkorte vorm uitgesproken ter gelegenheid van de aanvaarding van de leerstoel Arbeids- en Emancipatie-economie aan de Universiteit Utrecht.
- SER (2001) Advies 2001/01 *Levensloopbanen. Gevolgen van veranderde arbeidspatronen*. Den Haag: SER.

SER (2006) Advies 2006/08 *Welvaartsgroei door en voor iedereen*. Den Haag: SER.

Thaler, R.H. en C.R. Sunstein (2009) *Nudge. Improving decisions about health, wealth and happiness*. Herziene uitgave. Londen: Penguin books.

Tiemeijer, W.L. (2011) *Hoe mensen keuzes maken. De psychologie van het beslissen*. Amsterdam: AUP.

Tydeman, H.W., J. Heemskerk en J.W. Tydeman (1850) *Denkbeelden omtrent eene wettelijke regeling van het armwezen in Nederland*. Amsterdam: Gebroeders Willems.

Tydeman, H.W., J. Heemskerk en J.W. Tydeman (1852) *Het ontwerp van de wet op het armbestuur van 1851. Beschouwd door de schrijvers der denkbeelden omtrent eene wettelijke regeling van het armwezen in Nederland*. Amsterdam: Gebroeders Kraay.

Voort, R.H. van der (1998) 'Sparen 1800-1890'. In: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen (red.) *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen*. Amsterdam/Den Haag: Nederlandsch Economisch Historisch Archief en Verbond van Verzekeraars, 450-465.

WRR (2009) *De menselijke beslisser. Over de psychologie van keuze en gedrag*. Amsterdam: AUP.

 De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.

¹ Dit onderzoek is tot stand gekomen dankzij subsidies van Stichting Instituut Gak.

² Ik heb ervoor gekozen om het in de Engelse vertaling gebruikte concept 'governmentality' (in de oorspronkelijke Franse tekst: 'gouvernementaliteit') niet te vertalen met 'bestuurlijkheid' zoals bijvoorbeeld in het themanummer van *Krisis* (2009-3). Een belangrijke reden hiervoor is dat, anders dan 'bestuurlijkheid' het woord 'governmentality' een centraal aspect van een nieuwe machtsvorm reflecteert, namelijk het bestuur (*govern*) van de geest of denkwijze van de individuen (*mentality*). *Governmentality* verwoordt mijns inziens beter dan bestuurlijkheid dat het in deze nieuwe machtsvorm gaat over het *denken over en het kennis hebben van de bevolking* ten behoeve van het bestuur van de bevolking. Zoals Dean (1999) aangeeft omvat *governmentality*-studies de studie naar bestuurstechnologieën en bestuursrationaliteiten die zowel het *denken over bestuur reflecteren als bepaalde collectieve en individuele identiteiten construeren*. Door consequent het Engelse begrip 'governmentality' te gebruiken beoog ik dan ook aan te sluiten en in discussie te gaan met de bestaande *governmentality*-literatuur.

³ Andere *governmentality*-studies naar klassiek liberale vormen van *governmentality* betreffen onder andere Dean 1995; Ewald 1991 en Procacci 1991.

⁴ Volgens de Ordo-liberalen is het doel van sociale politiek niet de herverdeling van welvaart, maar het creëren van voorwaarden waaronder onderlinge competitie wordt bevorderd. Sociale politiek moet bovenal de participatie van elk individu in de economie waarborgen. Dit impliceert dat sociale zekerheid niet zozeer de verzekering van alle burgers tegen sociale risico's garandeert, maar dat deze er slechts voor moet zorgen dat individuen in staat worden gesteld zichzelf te verzekeren tegen risico's. Het regulerende principe wordt hiermee dat van een ondernemingsmaatschappij (2008, 146-148).

⁵ Een systeem van negatieve belastingen houdt in dat burgers met een (zeer) laag inkomen, in plaats van belasting af te dragen, recht hebben op een bepaald bedrag van de overheid. Een voordeel van een dergelijk systeem is dat, in tegenstelling tot het vrijheids-ondernemende bureaucratisch instrumentarium van de verzorgingsstaat, weinig controlemechanismen nodig zijn. Mede dankzij deze minimumbescherming kan, boven het door het belastingstelsel verschaft minimuminkomen, het vrije economische spel van competitie en onderneming tot volle bloei worden gebracht (2008, 203-207).

⁶ Zie hierover ook Gudmand-Høyer en Lopdrup Hjorth (2009, 122).

⁷ Volgens Dean (2010) moet biopolitiek beschouwd worden als een bijproduct van neoliberaal bestuur.

⁸ Zie ook Guman-Høyer en Lopdrup (2009, 125).

⁹ In deze studie zijn de volgende publicaties betrokken: Ali Cohen en De Sitter 1854; Blaupot ten Cate 1851; De Boer 1850; De Bosch Kemper 1851; De Bruyn Kops 1851; Donkersloot 1849; Grevelink 1850; Luttenberg 1851; Mees, 1844; Tydeman e.a. 1850; Tydeman e.a. 1852. Daarnaast is gebruik gemaakt van secundaire literatuur: Boschloo 1989; Melief 1955; Van der Voort 1998.

¹⁰ Boschloo beargumenteert uitvoerig waarom De Bosch Kemper gerekend kan worden tot de *laissez faire*-economen (1989, 89-103).

¹¹ Zie bijvoorbeeld De Bosch Kemper (1851, 205). Grevelink hanteert verder het motto 'vrijheid boven alles' ter verbetering van het levenspeil van de armen (1850, 109).

¹² Blaupot ten Cate tijdens de behandeling van het wetsontwerp tot regeling van het armbestuur, bijblad van de Nederlandsche staatscourant 1853-1854, 782.

¹³ Zie de publicaties uit noot 9.

¹⁴ Mackay betoogt bijvoorbeeld tijdens de parlementaire behandeling van de Armenwet dat bedeling door de kerk de voorkeur moet krijgen boven bedeling door de staat, omdat de kerk 'met tucht' geeft. Dat betekent dat de kerk 'den armoede vermindert door de armen te verbeteren' (behandeling van het wetsontwerp tot regeling van het armbestuur, bijblad van de Nederlandsche staatscourant 1853-1854, 812). Zie hierover ook De Kempener: 'Wanneer de behoeftigen onder die klasse [...] ondersteuning krijgen van de staat, dan zullen zij zich om dat geestelijke niet bekommeren, zij zullen zich blijven bewegen in hun stoffelijke kring en de aansluiting eene gemeente verwaarlozen' (803). Thorbecke meent, daarentegen, dat de arme ondersteund moet worden omdat hij arm is en niet vanwege de moraliserende invloed van de kerk (884).

¹⁵ Tydeman lijkt hiermee zijn tijd vooruit te zijn. Dit inzicht zou pas aan het eind van de negentiende eeuw vaste voet aan de grond krijgen. Ook in het werk van Luttenberg kunnen we kennis nemen van een ander geluid. Hij betoogt dat er niet zozeer sprake is van overbevolking, maar van een ongelijke verdeling van de welvaart (1851, 39 e.v.).

¹⁶ Zie hierover ook Boschloo (1989, 45 en 73).

¹⁷ De belangrijkste zijn Evenhuis 1999; Schippers 2001; Leynse 2001a; Leynse 2001b; Leynse e.a. 2002; Ministerie SZW 2002; CDA 2001 en SER 2001.

¹⁸ De nadruk ligt op Bovenberg 2003, 2006 en 2008 en Bovenberg en Van de Klundert 1999. Daarnaast maak ik gebruik van eigen interviewmateriaal uit 2009.

¹⁹ De verminderde vruchtbaarheid van vrouwen is overigens een probleem dat vaker in de context van levensloopdiscours wordt aangekaart. In de emancipatienota uit 2006 kunnen we bijvoorbeeld lezen: 'De levensloopbenadering wordt verbonden met een demografisch bewustzijn: voorkomen dat toenemende arbeidsparticipatie een negatief effect heeft op de geboortecijfers (Kamerstukken II 2005-2006 30 420 nr. 2, 25). In de emancipatienota uit 2000 wordt de levensloopbenadering verbonden met het 'combinatiemodel', een model dat afgezet wordt tegen het 'uitbestedingsmodel'. Nadeel van dit laatste model is volgens de nota 'de hoge gemiddelde leeftijd waarop Nederlandse vrouwen hun eerste kind krijgen en de toenemende kinderloosheid onder hoger opgeleiden vrouwen' (Kamerstukken II 1999-2000 27 061 nrs. 1-2, 20). Zie verder opmerkingen in de toelichting op de Wet kinderopvang (Kamerstukken 2005-2006 30 479 nr. 6, 5) en de meest recente Gezinsnota (2008, 24).

²⁰ Uit een interview met Bovenberg, gehouden in 2009.

²¹ Het onderdeel levensloop is inmiddels ingevoerd in het economie-onderwijs van de havo en het vwo.

²² Zie hierover ook het adviesrapport van de Commissie Arbeidsparticipatie (2008) waaraan Bovenberg een belangrijke bijdrage heeft geleverd.

²³ Denk hierbij aan de vormgeving van de levensloopregeling en de introductie van levensloopmodules in het economieonderwijs.

²⁴ In de *governmentality*-literatuur wordt de nadruk eenzijdig gelegd op de preventieve functie van de filantropie.

²⁵ De auteur dankt een anonieme referent voor deze suggestie.

²⁶ Het gegeven dat het neoliberale marktdenken in de sociale zekerheid juist vaste voet aan Nederlandse bodem heeft gekregen tijdens de twee Paarse kabinetten (1994-2002) waarin de christelijke partijen voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog *niet* vertegenwoordigd waren, lijkt overigens geen ondersteuning te bieden voor het idee van een typisch Nederlandse vorm van liberale *governmentality* voorzien van een christelijk sausje.

²⁷ Milchman en Rosenberg 2009.

²⁸ Zo betoogt Foucault dat Beckers analyse van het stuurbare subject inzicht geeft in de mogelijkheden om de economische analyse verder te integreren met gedragstechnieken, zoals die zijn ontwikkeld door Skinner en Castel.

²⁹ Het *Tijdschrift voor Politieke Economie* wijdde recentelijk een geheel nummer aan dit onderwerp (2010-4). Zie daarnaast de studies van de WRR over dit onderwerp (WRR 2009; Tiemeijer 2011) en het themanummer van *Krisis* 'crisis in de economie' (2010-3).